

РЕЦЕНЗІЇ

ЛІТЕРАТУРА, ЯКА ОЧИЩУЄ

Рецензія на: Анар. Білий Овен, чорний Овен: оповідання і повісті / Анар. – К.: Ярославів Вал, 2015. – 428 с. – (Серія “Відлуння”).

Розпад радянської імперії був неминучим, і цього домагалися представники майже всіх націй і національностей у складі СРСР, яких туди насильно загнали й утримували. Проте міжнаціональне єднання, насамперед культурне, теж не було тільки камуфляжем для імперської політики Союзу під проводом компартії, а й виявом справжньої дружби між народами, їхнього духовно-культурного взаємозбагачення. Тому як для союзного читача, так і для читача українського була близькою високим гуманізмом і художньою довершеністю творчість Чингіза Айтматова і Йонаса Авіжюса, Мустая Каріма і Василя Бикова, Нодара Думбадзе і Юхана Смуула, Гранта Матевосяна і Володимира Сангі та багатьох-багатьох інших визначних літераторів другої половини ХХ ст. – представників великих і малих націй та народностей на просторах СРСР.

Прагнення якомога швидше розпрощатися з імперським минулим, однак, призвело до того, що з 1990-х років майже усі міжкультурні зв'язки (як і економічні, політичні) між цими народами ослабли. І якщо економічне зближення можемо знову спостерігати, то в галузі культури, зокрема літератури, інтеграційні процеси на пострадянському просторі дуже повільні. За прикладами далеко ходити не потрібно. Так, у радянські часи твори Айтматова друкувалися в Україні великими накладками, перекладалося українською все, що митець створив із моменту написання повісті “Джаміля”. У бібліотеці імені В. Вернадського можна знайти десятки видань тих чи тих творів киргизького письменника українською, а ще більше – російською мовою. І жодного перекладу українською тих творів чи публіцистичних матеріалів, які Айтматов створив після 1990 року. Більше того, немає в центральній українській бібліотеці й жодного з численних російськомовних видань його “Білої хмарини Чингісхана”, “Тавра Касандри” і “Коли падають гори (Вічної нареченої)”, написаних після розпаду СРСР і які є непересічними художніми полотнами, що дістали широке визнання не лише в Азії, а й у Європі, насамперед у Німеччині.

Якщо взяти до уваги такий кричущий факт неуваги до здобутків Ч. Айтматова – митця світового рівня, то не викликає особливого здивування те, що в роки незалежності майже не згадувалося про творчість азербайджанського письменника Анара (його псевдонімом стала частина повного імені та прізвища – Анар Расул-огли Рзаєв). Парадокс полягає в тому, що серед найвизначніших представників багатонаціональної радянської літератури він не згадувався і в імперські часи. Можливо, таку неувагу до творчості азербайджанського письменника можна пояснити тим, що він був сином класика радянської літератури Расула Рзи (Рзаєва), справді непересічного поета-новатора. Могло скластися враження, що слава батька поширюється на численні публікації творів сина, а насправді ж на дітях геніїв (чи великих талантів) природа відпочиває. Але це тільки припущення. Незаперечним залишається твердження, що належної уваги серед українських читачів і критиків Анар не знайшов (його оповідання в антології 1984 року “Азербайджанське радянське оповідання” [Азербайджанське... 1984] можна не брати до уваги, бо вони потонули

серед творів 26 інших авторів із Азербайджану в цьому виданні). З яких би причин це не сталося, прикро, що українці розминулися зі справді непересічним явищем не тільки радянсько-пострадянської, а й світової літератури.

Цю прогалину значною мірою заповнює друк книги Анара “Білий Овен, чорний Овен”, здійснений видавництвом “Ярославів Вал”. Високої якості змісту й форми надає й те, що директор видавництва Михайло Слабошпицький добре знайомий із творчістю азербайджанського письменника ще від 60-х років за публікаціями в загальносоюзних часописах і російськомовними окремими виданнями творів Анара. Це частково пояснює, чому серед перекладів українською мовою в “Білому Овні, чорному Овні” домінують Анарові тексти 60-х років (виняток становить лише одно-йменна з назвою книги повість за 2003 рік) і чому не репрезентовані не менш цікаві та плідні наступні десятиліття у творчості азербайджанського митця, тим більше що письменник еволюціонував, “не стояв на місці”. Можливо, акцент на шістдесятництві робився через яскравий перегук із таким самим явищем в українській літературі; можливо, цьому сприяло те, що значна частина Анарових оповідань і повістей 60-х років була екранізована; можливо, завадила універсальна теперішня причина – обмежений обсяг видання. Та факт залишається фактом: доробок Анара поданий широко, цікаво, але явно недостатньо, тому широке поле діяльності ще є для наступних перекладів і видань творів класика сучасної азербайджанської літератури.

Передмовою до видання стала стаття Чингіза Айтматова за 2005 рік “Сучасник від долі” [Айтматов 2015]. Класик киргизької літератури розповідає про те, як уперше на початку 60-х років його познайомив із Анаром батько, Расул Рза. Надалі часті зустрічі на різноманітних зборах і засіданнях переросли у творчу і життєву дружбу “старшого брата” і “молодшого брата”, як підписували митці один одному свої книги. Згадує Ч. Айтматов і про перший твір Анара, який засвідчив появу небуденного письменника і дослідника, – це був есей про класика азербайджанської літератури першої половини ХХ ст. Джаліля Мамедкулізаде, в якому йшлося про важку долю драматурга, про його гуманістичний світогляд, про нетерпимість до релігійних і національних упереджень і утисків, а також про крамольний навіть для 60-х років виступ Мамедкулізаде проти російського шовінізму царських часів. Особлива увага і любов Анара до постаті та творчості азербайджанського драматурга знаходитиме вияв надалі й у художніх творах, і в есеїстиці та багато в чому пояснюватиме проблематику Анарових творів.

Айтматов пише про велику громадську роботу Анара в царині не тільки рідної культури (культура для азербайджанського письменника – найвища суспільна й індивідуальна цінність, яка дає можливість для єднання окремих людей і цілих націй, всього людства) чи тюркомовного світу, а й у справі налагодження діалогу між народами і континентами, вказує на гостру актуальність і оригінальність щойно написаної тоді повісті “Білий Овен, чорний Овен”. А ще пише про те, що єднає обох письменників належність до покоління шістдесятників і продовження ідеалів цього покоління в подальшій творчості, бо це не просто один із етапів, “десятиліть” у розвитку культури, а явище концептуальне для подальшої історії: “Найталановитіші представники цього покоління в літературі, театрі, кіно відіграли величезну роль у духовному, естетичному і навіть ідеологічному оновленні суспільства” [Айтматов 2015, 7]. Можливо, це теж пояснює зосередженість укладачів книги на творах 60-х років.

Післямовами ж до видання стали інтерв’ю з донькою письменника Гюнель Анаргизи (в тексті книги – Гюнель Анаргизи), теж літераторки й організатора літературного життя, “Винятоква людина Анар” і стаття Михайла Слабошпицького “Анар, який не має кордонів”. Донька письменника повідомляє малознані факти з його біографії: про його замкнутість і одночасно дитячу щирість у спілкуванні з людьми, особливо найріднішими, про глибокий зв’язок із батьками і глибокі внутрішні переживання після їхньої втрати, про вимогливість до інших і насамперед до себе, про постійну наполегливу інтелектуальну і творчу працю. І про те, як важко, але

так само і легко, і цікаво бути донькою такої людини, як це надихає до власної невсипущої праці та творчості. “Його діяльність настільки всеохопна і багатогранна, що я не сподіваюся навіть наблизитися до цього <...> Для мене головне – це усвідомлення того, що я роблю у житті щось корисне...” [Виняткова... 2015, 415].

М. Слабошпицький на початку статті зосереджується на тому, як Анар прийшов у літературу. Характеризується мистецький бомонд Азербайджану і Союзу, в колі якого формувалася людина і творча особистість. У такому оточенні був закономірним потяг до мистецтва, хоча Расул Рза бачив сина ким завгодно, лише не письменником. Слабошпицький пояснює це тим, що батько хотів уберегти сина від небезпек і тривог, які випали на його власну долю. Видається з написаного, що йшлося про ще одне: Рза не хотів, щоби творчість Анара була посередньою, що породжувало би відповідне ставлення до обох митців. Тому так прискіпливо і довго Расул Рза бракував написане Анаром і дозволив надрукувати через кілька років творчого зростання і наполегливої праці оповідання “Остання ніч року”, яке й через десятиліття не справляє враження учнівського, належить до здобутків письменника і всієї азербайджанської літератури.

У післямові М. Слабошпицький уводить творчість Анара в широкий контекст багатонаціональної літератури СРСР, насамперед шістдесятницької, та літератури світової, не забуваючи також про її органічні зв’язки з традиціями рідної літератури і сучасниками-азербайджанцями. Для характеристики інтертекстуального інтелектуально-культурного багатства творчого світу письменника український літературознавець наводить Анарову цитату: “Мені до душі мудре поєднання духовних цінностей із сучасним прагматизмом, гармонійний синтез культур Сходу й Заходу – саме те, що, на мій погляд, може сприяти реальному становленню і розвитку універсальних основ справедливості світу, сприяти вдосконаленню людства. <...> не відчуваю себе чисто східним письменником або чисто західним. І не тільки письменником – у своєму світовідчутті я намагаюся гармонійно синтезувати ці цінності, вбираючи в себе й те, й те” [цит. за: Слабошпицький 2015, 427].

Але в цій самій цитаті Анар, прекрасний знавець і поціновувач західного мистецтва, зазначає, що не вважає себе громадянином світу. Про безмірну Анарову любов до рідного краю, чудове знання культури, історії, кожного закутка Азербайджану йдеться на початку статті-післямови. Завершує статтю теза про глибокий синтез національного й інтернаціонального у творчості письменника, наслідком чого стали твори, які “охоче пропускають крізь усі кордони” і завдяки яким, “належачи своєму Азербайджану, Анар водночас належить і світові” [Слабошпицький 2015, 427].

Перш ніж перейти до короткого огляду художніх творів, уміщених у книзі, варто згадати есей Анара “Стогін кяманчі, що очищує”, в якому письменник прагне осягнути сутність сучасних конфліктів, їхні виклики і загрози існуванню людства та його культурно-духовним надбанням. Попри позірну неоднорідність, Анар знаходить спільність азійських, пострадянських, африканських і латиноамериканських протистоянь (“істинні чи уявні національні інтереси”), переважно збройно-кривавих, що дає йому підстави твердити, що кожен із окремих конфліктів насправді є частиною третьої світової війни, тільки офіційно такою не оголошеної. Такою частиною третьої світової письменник вважає й азербайджансько-вірменське протистояння, найгострішим виявом якого став нагірнокарабаський конфлікт. Зав’язався вузол проблем, подолати які найближчим часом не видається можливим.

І тут Анар звертається до вже згаданого улюбленця Дж. Мамедкулізаде, до його одноактної п’єси з назвою “Кяманча”. До рук озброєних азербайджанців потрапляє вірменин-музикант, який нікому нічого не завинив, але він приречений стати жертвою за криваві злочини озброєних його співвітчизників. Наостанок, знаючи про його мистецький хист, музикантові пропонують зіграти на кяманчі, що той і робить. Тужливі звуки інструмента відтворювали горе і вірменів, і азербайджанців, пробудивши у воїнах найглибші почуття людської спорідненості незалежно від нації.

Азербайджанці відпускають вірменина-музиканта, про що, можливо, пізніше пошкодують. Але зараз вони перебувають під впливом всепереможної кяманчі, чії звуки не потребують жодного перекладу чи тлумачення. Це чи не шлях до вирішення конфліктів: “Ламкий голос кяманчі заглушить нарешті гуркіт гармат і брязкіт танків. Адже в кожного народу є такий інструмент, здатний торкнутися найпотаємнішої струни очерствілих сердець” [Анар 2015, 278]. Культура, яка не визнавала і не знала ніколи кордонів, може стати мостом взаємопорозуміння і взаємозбагачення між націями, цивілізаціями й релігіями. Незрозуміло тільки, чому есей розміщений у книзі поміж оповіданнями і повістю 60-х (репрезентує щось більше від “малої прози”, але менше від повісті?), хоча за змістом значно більше пов’язаний із повістю, яка дала назву книзі, є своєрідною самоінтерпретаційною передмовою до цієї повісті.

Саме про єднання всіх азербайджанців та співвітчизників із іншими тюркськими і нетюркськими народами йдеться у “програмній” повісті всього видання “Білий Овен, чорний Овен”. Повість складається з двох частин – у край оптимістичної та в край песимістичної, – які є альтернативними варіантами розвитку Азербайджану і його культури, кожен із яких має вагоме підґрунтя в сучасному бутті нації. Можна було би ці частини й поміняти місцями, але тоді був би інший твір. Бо, по-перше, письменник, мабуть, уважає другий варіант більш імовірним, ніж перший. А по-друге, жахи національного релігійно-політичного протистояння як антиутопії повинні ще більше спонукати азербайджанців відмовитися від будь-якого руху в цьому напрямі після ідилічних картин розквіту рідної держави і кожного громадянина в ній.

Отже, перший варіант – майже утопічний – розв’язання усіх політичних, етнічних і релігійних проблем, наслідком чого стане високий рівень матеріального й особливо культурно-духовного розвитку єдиної держави в історичних кордонах проживання усіх азербайджанців, значно ширших за сучасні. Хоча кордони не так уже й важливі, бо азербайджанці цілком органічно вписуються у глобалізаційні світові процеси, насамперед у тюрксько-іранському середовищі. Другий варіант – дуже песимістичний – розпад Азербайджану і протистояння через політичні, релігійні та цивілізаційні суперечності, що призведе до економічного й культурного занепаду. Обидва варіанти мають підґрунтя у теперішньому бутті азербайджанців, і тільки від них самих залежить, у який бік рушить їхній розвиток. Обидва з них художньо реалізуються на прикладі однієї сім’ї.

Гостра актуальність “Білого Овна, чорного Овна” підтверджується тісними типологічними перегуками з романом Олександра Ірванця “Рівне/Ровно (Стіна)”, написаним дещо раніше (перша публікація – у 2001 році) за повістю азербайджанського письменника. Типологія ця частково іде від особливостей жанру антиутопії, інших “внутрішніх” мистецьких законів, але насамперед – від потужних внутрішньо-суспільних протиріч, закладених радянським минулим і сучасними глобальними тенденціями. Кассандрівська прозорливість роману Ірванця і повісті Анара якнайкраще ілюструється сучасними подіями в Криму й особливо на Донбасі.

Абсолютна протилежність обох варіантів імовірного розвитку Азербайджану (чи багатьох інших пострадянських країн, у тому числі й України) ілюструється не лише економічним процвітанням/занепадом, можливістю повної самореалізації кожної людини чи її відсутністю, а й розквітом культури, органічністю її в бутті кожного громадянина чи її занепадом або перетворенням в ерзац-культуру, утвердженням масового несмаку. Першу частину повісті сприймати нелегко, бо в ній (можливо, занадто статично, описово як для літератури, яка таки відрізняється від пластичних мистецтв динамікою) відтворюється система багатовікових культурних здобутків азербайджанців: героїчний епос, художня література, музика, архітектура, зокрема і промислова, ландшафтно-рекреаційні зони тощо. Усе це органічно вписується у здобутки культури зарубіжної, західної та східної, а головне – витвори свого й іноземного мистецтва постійно актуалізуються у фестивалях, постановках, виставках, і ці заходи є основними інформаційними приводами для мас-медіа.

Прикро, що визначні явища азербайджанської культури, про які йдеться в повісті Анара, для нас здебільшого невідомі, але уважне прочитання “Білого Овна, чорного Овна” з частими звертаннями до Вікіпедії, наприклад, дасть вагомий результат в заповненні цієї прогалини. (Так, відразу варто налаштуватися, що твори Анара – це не легке читиво, а серйозна література, яка вимагає від читача естетично-інтелектуальних зусиль.)

Твори 1960-х років, які увійшли до видання (повісті “Ювілей Данте” і “Коло (Біла гавань)”, оповідання “Ланцюжок”, “Я, ти, він і телефон”, “Грузинське прізвище”, “На ранок після тієї ночі”), давно дістали визнання в Азербайджані та на всьому радянсько-пострадянському просторі. Значною мірою це азербайджанські варіанти екзистенціалістської літератури, дуже продуктивної в радянських національних літературах 60-х років. Суєтність і безсенсовість повсякденного існування, звідси – “прокидання” людини час від часу для вирішення питань “як живу?” і “для чого живу?”, позірні уніфікація персонажів до рівня гвинтика і глибоко приховувані їхні унікальність і внутрішнє багатство, матеріальні проблеми, свої “скелети в шафі” майже в кожного, людина як нерозгадана “річ у собі” та прагнення спілкування зі спорідненою душею, кохання розділене й нерозділене, справжнє й нереалізоване, драматизм і навіть трагізм вибору, неможливість “переграти” те, що вже сталося, глибока туга за тим “справжнім”, яке не приходить чи оминає боком, – основні мотиви цих творів Анара про його сучасників.

Позірно виокремлюється оповідання “На ранок після тієї ночі”, бо звертається до подій 1930-х років. Вартості оповідання надає вже те, що кривавість, тотальність і безглуздість репресій відверто відтворювалися в 60-х роках, коли арешти і знищення людей ще були живими переживаннями і спогадами для земляків Анара, хоча навіть у добу “відлиги” не толерувалася пряма розмова про свавілля сталінщини. Але наративно твір дуже близький до інших текстів Анара з рецензованого видання. Естетичної довершеності йому надає те, що письменник не вдається до публіцистично-декларативного засудження репресій, а відтворює їхню масовість і всепроникнення у свідомість і підсвідомість кожного через зображення за “дотичною”. Скрегіт гальм і зупинка автомобіля біля під’їзду, стукіт чобіт сходами викликають цілий спектр переживань мешканців квартир, біля яких проходять нічні прибульці. Їхні поточні думки і враження доповнюються постійним страхом і рефлексіями на свавілля репресивних органів. Хтось внутрішньо протестує, хтось намагається вижити, промовчавши чи пристосовуючись до подій, хтось навіть використовує їхній перебіг, прагнучи покращити матеріальний стан сексотством. Анекдотична розв’язка – вночі приїжджала “швидка допомога”, тому нікого не арештовували – тільки підкреслює абсурдність і жахливість повсякденного існування “обивателя”. А другим чи третім планом тексту постають у творі все ті ж самі екзистенціалістські проблеми буття, які в основі своїй мало відрізнялися у 30-ті, чи в 60-ті, чи у 2000-ні роки.

Твори Анара єднають філософська зосередженість на осмисленні миттєвостей буття, на пошукові його сенсу, можливостей знайти взаєморозуміння, на протистоянні особистості й загалу, особистості й держави. Але М. Слабошпицький справедливо зазначає, що Анар постає кожен раз новатором – чи то в жанрі, чи в сюжетобудові, чи в нарації. Так, у рецензованій книзі поєднуються філософсько-інтелектуальна утопічно-антиутопічна повість “Білий Овен, чорний Овен” і сатирична трансформація народної казки “Ланцюжок”, сюжетно цілісне оповідання “Я, ти, він і телефон” та оповідання “На ранок після тієї ночі”, яке поєднує кілька міні-історій, повість “Ювілей Данте”, в центрі якої біографія актора-невдахи, і повість “Коло (Біла гавань)”, яку можна умовно назвати повістю в новелах. І кожен раз письменник вражає майстерністю в буденних історіях дарувати читачеві відкриття, уводити несподівані повороти подій. Потрібне тільки читацьке вміння фіксувати їх, відчитувати поміж рядками.

Попри актуальність і високий художній рівень “Білого Овна, чорного Овна”, усіх інших творів видання, читання яких дає естетичну насолоду і справжній катарсисний ефект, у книги є дуже суттєвий недолік – неякісна робота перекладачів, редактора і коректорів. Очевидно, тільки Микола Мірошніченко здійснював переклад “Ланцюжка” з азербайджанської мови, тому в цьому творі українською відносно небагато коректорських недоглядів чи росіянізмів (наприклад, бродяга (с. 199), схожий (с. 206)). Решту текстів перекладали з російської, тому росіянізмами переклад рясно усіяний (безплатними (с. 14), жалкую (с. 16), пали жертвами (с. 33), по закінченні, у міру того (с. 136), виключно (с. 142), тираж (с. 235), в обстановці (с. 251), по східцях (с. 261), нагострив вуха (с. 266), кінчилася (с. 286), забавний (с. 287), рваних туфлях (с. 293) та багато ін. – приклади бралися довільно, але з різних творів). До цього можна додати пропущені десятки разів розділові знаки чи присутність їх там, де вони не повинні бути. У змісті значиться, що переклад “С. Грабара”, в кінці тексту повісті – “Сергія Грабаря”. У тій самій повісті “Білий Овен, чорний Овен” зустрічаємо такі написання назви тюркського епосу й однойменного його героя: Кероглу, Керогли і Гьорогли. Ще один епічний герой – і Горгуд (с. 21, 85), і Горгуд (36); назва ліричного фольклорного жанру – гошма і гошма (видається, що букву г треба було би використовувати значно активніше для перекладу онімів). Персонаж твору Бейрек періодично перетворюється в Бейбека і т. п.

Це дуже прикро, бо шановане видавництво “Ярославів Вал” доклало зусиль до належного оформлення видання – від внутрішнього наповнення книги до ошатної, вишуканої твердої палітурки, з логотипом серії «Перекладна література “Відлуння”», світлиною письменника й азербайджанським орнаментом. Численні недоречності й помилки є тим величезним ковшем дьогтю, який псує бочку меду, бо видання творів Анара є непересічною подією, яка знайомить українського читача з творчістю класика не лише азербайджанської, тюркської чи азійської літератури, а й – не побоюся це стверджувати – і літератури світової.

Книга Анара, надрукована в “Ярославовому Валу”, відкрила для нашого читача автора, якого той давно мав би відкрити, і поклала початок процесові, який, маю сподівання, продовжиться: давати “українське” життя через переклади і друк творів колись братніх і тепер не чужих народів СРСР після майже чвертьстолітньої перерви. Якщо в Україні вузьке коло дослідників і читачів ще більш-менш знайоме з розвитком літератури в Росії чи Білорусі за останні два десятиліття, то з іншими пострадянськими літературами справи досить плачевні. Що писали після 1991 року Ч. Айтматов, В. Биков, М. Карім (в Уфі готують до друку, а можливо, вже й видали Карімівську енциклопедію), Ю. Марцинкявічюс та інші корифеї? А що ми знаємо про митців молодших поколінь на пострадянському просторі? Особливо якщо врахувати те, що у Вікіпедії майже нічого немає про сучасний стан літератур Центральної Азії, Закавказзя і прибалтійських країн. Тож чекаємо продовження серії, започаткованої видавництвом “Ярославів Вал”.

ЛІТЕРАТУРА

- Азербайджанське радянське оповідання / З азерб.; Упоряд. Г. Аббасзаде. Київ, 1984.
 Айтматов Ч. Сучасник від долі // Анар. **Білий Овен, чорний Овен: Оповідання і повісті**. Київ, 2015.
 Анар. **Білий Овен, чорний Овен: Оповідання і повісті**. Київ, 2015.
 Виняткова людина Анар: інтерв'ю з донькою письменника Гюнель Анаргизи; спілкувалася Бахрама Багирзаде, журнал “ГОРОД” // Анар. **Білий Овен, чорний Овен: Оповідання і повісті**. Київ, 2015.
 Слабошпицький М. Анар, який не має кордонів // Анар. **Білий Овен, чорний Овен: Оповідання і повісті**. Київ, 2015.

М. С. Васьків